

'Kwalitatief onderzoek' is de omschrijving geworden van een onderzoeksbenadering waarin cijfers niet domineren. Het is een paraplubegrip, waaronder verschillende tradities schuil gaan. In de rubriek 'Stromingen' komen onderzoekstradities aan bod die zich kenmerken door een kwalitatieve aanpak, maar die qua theoretische achtergrond, discipline en onderzoeksontwerp verschillen. Kortom, in deze rubriek is de aandacht gericht op het palet aan theoretische stromingen en methodische oriëntaties dat de kwalitatieve onderzoekswereld bevolkt. We beginnen met een introductie in de discoursanalyse.

Voor bijdragen of ideeën voor de rubriek 'Stromingen' kunt u zich wenden tot Fijgje de Boer. E-mail: FijjedeBoer@chello.nl.

Discoursanalyse¹

Harry van den Berg

Inleiding

De snelle opmars van discoursanalyse in de sociale wetenschappen is opmerkelijk. Enkele decennia geleden leek het nog het exclusieve domein van de linguïstiek (zie onder andere Brown & Yule, 1983), maar inmiddels duikt de term 'discoursanalyse' op in allerlei sociaal-wetenschappelijke disciplines, variërend van antropologie tot politicologie en psychologie. De term wordt meestal gebruikt als aanduiding van een specifieke benadering van sociale verschijnselen. Het gaat niet alleen om een onderzoeksmethode, maar ook om een theoretisch perspectief dat met deze methode is verbonden.

In dit artikel wordt gepoogd een overzicht van het veld te bieden en worden enkele algemene theoretische en methodische uitgangspunten besproken. De concrete onderzoekspraktijk met de daarin gevolgde werkwijzen komen hier niet aan de orde.

Achter het 'etiket' discoursanalyse gaan inmiddels zeer uiteenlopende benaderingen schuil, die niet eenvoudig in het kort te typeren zijn. Het is zelfs moeilijk om een gemeenschappelijke noemer te ontwaren. De familiemetafoor geeft nog het beste weer hoe de verschillende discoursanalyse-benaderingen zich tot elkaar verhouden: elke benadering vertoont verwantschap met een of meer andere benaderingen, maar er zijn nauwelijks kenmerken die voor alle benaderingen gelden. Met enige voorzichtigheid kan één aspect worden genoemd dat kenmerkend is voor discoursanalyse in het algemeen. Dat betreft het object *en* de manier waarop dat benaderd wordt.

Taal als sociale handeling

Waar gaat discoursanalyse over? Het ligt voor de hand te antwoorden dat het bij discoursanalyse over taal in de ruime zin van het woord gaat. Het betreft niet alleen geschreven en gesproken teksten, maar ook beelden, kortom alles wat als betekenisdrager functioneert en een rol speelt in alledaagse communicatie (gesprekken) en geïnstitutionaliseerde vormen van communicatie zoals massamedia.

Het object van discoursanalyse is dus niet nieuw in de sociale wetenschappen. Binnen de communicatiewetenschappen houdt men zich al van oudsher bezig met taal en bestaat er een uitgebreide methodische traditie die bekend staat als inhoudsanalyse. Bovendien bestaat er zowel in de sociologie als de antropologie een interpretatieve onderzoekstraditie waarin betekenisgeving een centraal onderzoeksthema vormt.

Nieuw is wel de manier waarop in discoursanalyse taal en taalgebruik benaderd worden. Discoursanalyse wijkt af van de gebruikelijke benadering waarbij taal opgevat wordt als de reflectie van een realiteit buiten de taal. In die gebruikelijke alledaagse reflectieopvatting wordt taal gezien als een middel om informatie over te dragen over de (sociale) werkelijkheid (referentiële functie) of over opvattingen en gevoelens van de spreker over die werkelijkheid (expressieve functie). We lezen de krant om iets over de 'buitenwereld' te weten te komen en we luisteren naar anderen om te horen wat ze denken en welke gevoelens ze hebben. Dat is ook de manier waarop taal meestal in sociaal wetenschappelijk onderzoek benaderd wordt: informanten worden geïnterviewd om informatie te krijgen over situaties en gebeurtenissen, respondenten worden geïnterviewd om hun opinies en attitudes te achterhalen. Taal is in deze benadering het voertuig om een werkelijkheid buiten de taal weer te geven.

Discoursanalyse breekt radicaal met deze benadering. Uitgangspunt is dat taal een eigen werkelijkheid vormt en benaderd moet worden als sociaal gedrag. Taal is in deze visie niet een afgeleide van een 'andere' werkelijkheid. Daarmee wordt taal bevrijd uit de marginale positie die ze in de sociale wetenschappen lange tijd had. Taal en taalgedrag hebben in de discoursanalyse een centrale rol. De expressieve en referentiële functie van taal worden eigenlijk tussen haakjes gezet. Of beter gezegd: beide functies worden geherdefinieerd als manieren waarop representaties van de werkelijkheid geconstrueerd worden. Deze benadering van taal heeft verschillende implicaties.

De belangrijkste implicatie is dat taalgebruik vooral opgevat wordt als constructie van een werkelijkheid en niet als een weerspiegeling of expressie daarvan. Discoursanalyse is onderzoek naar de manier waarop meningen en werkelijkheden discursief – dat wil zeggen in taal – geconstrueerd worden.

De tweede implicatie is dat voor taalhandelingen hetzelfde geldt als voor sociale handelingen in het algemeen: taalgedrag bestaat niet alleen uit de uitdrukking van intenties en bedoelingen van de taalgebruiker. Taalhandelingen produceren betekenissen – dus een werkelijkheid – waarvan de gebruikers zich lang niet altijd bewust zijn. Taalgebruikers hebben de neiging taal op te vatten als een ‘vorm’ waarmee zij een boodschap overdragen aan anderen. Daarbij miskennen zij dat die ‘vorm’ zelf – het taalgebruik – niet neutraal is en allerlei betekenissen herbergt die door hen meestal niet meer als zodanig worden herkend. Met andere woorden, bij communicatie worden niet alleen ‘boodschappen’ uitgewisseld, maar ook metaboodschappen die inherent zijn aan het taalgebruik.

De derde implicatie is dat taalhandelingen – net als andere sociale handelingen – bedoeld of onbedoeld verstrekkende gevolgen kunnen hebben. Bij bedoelde gevolgen gaat het om taalhandelingen waarmee men een bepaald effect wil bereiken: de verteller probeert de ander te overtuigen of zichzelf zo goed mogelijk te presenteren. Daarom is retorica een belangrijk onderdeel van discoursanalyse. Maar er zijn ook onbedoelde effecten: door middel van taal worden betekenissen geconstrueerd die een eigen leven kunnen gaan leiden met alle gevolgen van dien. Dat is het mechanisme van de *self fulfilling prophecy*: het ontwikkelen van definities van de situatie en verwachtingen kan ertoe leiden dat men zich zodanig gaat gedragen dat de verwachtingen ook gerealiseerd worden. Als bijvoorbeeld verhalen over een dreigende botsing tussen culturen een dominant mediadiscours worden in berichten over onveiligheid en sociale conflicten, zullen conflicten ontstaan die dat karakter krijgen.

Ten slotte is taalgedrag contextafhankelijk. Wat mensen vertellen, kan sterk variëren naar gelang de sociale situatie. Sociale regels spelen daarbij een belangrijke rol, want evenals andere sociale handelingen wordt taalgedrag gereguleerd door sociale regels. Niet iedereen mag alles tegen iedereen zeggen. Er zijn sociale regels voor wie wat wanneer en waar mag zeggen en er zijn regels voor hoe iets gezegd behoort te worden en ook het *hoe* is tijd-, plaats- en positiegebonden. Dat taalgebruik gezien kan worden als een vorm van sociaal handelen, was overigens niet helemaal onbekend in de sociale wetenschappen. Survey-onderzoekers worstelen bijvoorbeeld al heel lang met het fenomeen dat sociale wenselijkheid een belangrijke rol kan spelen in het antwoordgedrag van respondenten. Maar de neiging bestaat om dit soort fenomenen te beschouwen als ‘ruis’, die het zicht op de ‘ware meningen’ verstoort. Vanuit het perspectief van discoursanalyse is dit soort ruis nu juist een van de interessante aspecten van vraaggesprekken. Bovendien gaat discoursanalyse ervan uit dat de door kwantitatieve survey-onderzoekers bedoelde ruis geen bijverschijnsel maar een principieel kenmerk is van vraaggesprekken: antwoordgedrag van

respondenten is situatieafhankelijk. En de variabiliteit van antwoordgedrag is in het perspectief van discoursanalyse een interessant onderzoeksthema in plaats van een barrière voor het ‘meten’ van een hypothetische werkelijkheid die ‘weerspiegeld’ zou worden in het antwoordgedrag (Houtkoop-Steenstra, 2000; Van den Berg, 2004).

Discoursanalyse: een etiket voor uiteenlopende benaderingen

De opkomst van discoursanalyse kan beschouwd worden als een effect van de herwaardering voor taal in de sociale wetenschappen. Die herwaardering dateert van het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw.

De *linguistic turn* in de sociale wetenschappen die zich toen voltrok, heeft geleid tot een rijke variëteit aan benaderingen, die van elkaar verschillen wat betreft conceptualisering van het object, empirische onderzoeksvelden, kennisdoelen, theoretische uitgangspunten en methoden.

Het theoretisch object van discoursanalyse

In de meeste benaderingen gaat het bij discoursanalyse om de manier waarop via taal sociale verhoudingen en identiteiten geconstrueerd worden. Maar er zijn ook benaderingen waarbij de term discours veel meer omvat dan taalgebruik. Dat geldt met name voor Foucault (1971) die de term discours gebruikt als aanduiding van het geheel van sociale regels en sociale praktijken via welke een specifiek systeem van betekenissen (‘kennisobjecten’) geproduceerd wordt. Ook Laclau & Mouffe (1985) hanteren een discoursbegrip, dat breder is dan taalgebruik en alle sociale praktijken omvat. Voor zo’n brede opvatting van het object van discoursanalyse is veel te zeggen, omdat de discursieve constructie van sociale identiteiten en verhoudingen niet alleen via taalgedrag plaatsvindt maar ook via andere sociale handelingen, die per definitie ook als betekenisdragers functioneren. Recentelijk heeft James Paul Gee (1999) gepoogd het ‘smalle’ en ‘brede’ begrip discours te verenigen in één conceptueel raamwerk. Met het oog daarop introduceerde hij een terminologie waarbij discours (met een kleine d) duidt op betekenisssystemen die via taalgebruik geconstrueerd worden en Discours (met een grote D) duidt op betekenisssystemen, die ge(re)produceerd worden via meer omvattende sociale praktijken. Toch is de precieze afgrenzing van het theoretisch object van discoursanalyse nog steeds een controversiële kwestie. In de onderzoekspraktijk gaat het vrijwel altijd om discours met een kleine ‘d’, ook als de theoretische pretenties eigenlijk gericht zijn op Discours met een grote ‘D’.

De empirische velden van discoursanalyse

Wat betreft de empirische thema's is er sprake van een grote diversiteit. In sommige benaderingen, zoals de discursieve psychologie (o.a.: Edwards, 1997; Potter & Wetherell, 1987) en de conversatieanalyse (o.a.: Ten Have, 1999) gaat het om alledaagse conversaties en institutionele conversaties (arts-patiëntgesprekken, sollicitatiegesprekken, politieverhoren, journalistieke interviews en research interviews). Maar in andere stromingen zoals de Kritische Discoursanalyse (o.a.: Fairclough, 1995, 2003; Van Dijk, 1991, Wodak *et al.*, 1999) gaat het niet alleen om het microniveau, maar wordt ook veel aandacht besteed aan het mesoniveau: mediadiscours en organisatiediscours. Bij Laclau & Mouffe (1985) gaat het ten slotte voornamelijk om onderzoeksvragen op macroniveau: hoe slaagt een politiek discours erin de hegemonie in een maatschappij te veroveren?

De kennisdoelen van discoursanalyse

In het algemeen geldt dat discoursanalyse gericht is op het verkrijgen van kennis over a) hoe sociale werkelijkheden (met name: sociale identiteiten en sociale verhoudingen) via discursieve (= discours producerende) praktijken geconstrueerd worden; *en* b) hoe deze constructies het karakter kunnen krijgen van vanzelfsprekendheden. Discoursanalyse heeft daarom per definitie een kritische potentie: datgene wat in het dagelijks leven als vanzelfsprekend en waar wordt opgevat, wordt door discoursanalyse ontrafeld als historisch specifiek.

De stroming die zichzelf aanduidt als 'kritische discoursanalyse' is niet alleen in deze algemene zin 'kritisch' maar gaat een stap verder. Kennisdoel zijn daar de ideologische effecten van betekenisconstructies, dat wil zeggen: de mate waarin betekenisconstructies maatschappelijke ongelijkheid legitimeren. Door de vanzelfsprekendheid van discursieve legitimaties van maatschappelijke ongelijkheid te ondermijnen, beoogt de kritische discoursanalyse een bijdrage te leveren aan maatschappelijke veranderingen. Kritische discoursanalyse zet daarmee in de feite de traditie voort van maatschappijkritisch onderzoek van de jaren zeventig van de vorige eeuw waarin ideologiekritiek een centrale plaats innam. Dit kennisdoel impliceert dat kritische discoursanalyse zich niet beperkt tot betekenisconstructies, maar uiteindelijk gericht is op de relatie tussen discursieve processen en de sociale context waarin die processen zich voltrekken. Dat heeft uiteraard implicaties voor de onderzoeksstrategie. Chouliaraki & Fairclough (1999) pleiten bijvoorbeeld voor analyse van betekenisconstructies gerelateerd aan onderzoek naar de sociale productievoorwaarden en sociale effecten van betekenisconstructies. In de praktijk van de kritische discoursanalyse is het echter gebruikelijk om te volstaan met het analyseren van discursieve producten (gesprekken, mediateksten, enzovoort). De effecten en productievoorwaarden worden dan niet onderzocht maar als reeds 'bekend' voorondersteld (bijvoorbeeld: Van Dijk, 1987, 1991).

In het gevarieerde landschap van discoursanalyse neemt conversatieanalyse een geheel eigen positie in. Het gaat daar om taalgedrag in sociale interacties. Het kennisdoel van conversatieanalyse is inzicht in de regels die in deze interacties een rol spelen. De centrale vraag is hoe deze regels functioneren in het bewerkstelligen van een ordelijk verloop van die interacties (Psathas, 1995; Ten Have, 1999). De conversatieanalyse is geworteld in de ethnomethodologie (Garfinkel, 1967) en heeft een eigen geschiedenis die relatief 'oud' is. Mede daarom wordt conversatieanalyse vaak beschouwd als een afzonderlijke stroming naast discoursanalyse. Toch is er veel voor te zeggen om conversatieanalyse te beschouwen als een vorm van discoursanalyse in de brede zin van het woord, omdat inzichten en analytische concepten uit de conversatieanalyse een belangrijke rol spelen in andere vormen van discoursanalyse, zoals met name de discursieve psychologie.

De wetenschapstheoretische uitgangspunten

Discoursanalyse wordt vaak geassocieerd met constructivisme. Dat ligt ook voor de hand aangezien discoursanalyse zich richt op de constructie van sociale werkelijkheden via taal en taalgebruik. Het is dan maar een kleine stap naar de stelling dat ook onderzoekers via hun specifieke taalgebruik een (sociale) werkelijkheid construeren. De implicatie daarvan is een wetenschapstheoretisch relativisme, dat door een aantal vertegenwoordigers van diverse stromingen ook voluit omarmd wordt. Het belangrijkste probleem van dit wetenschapstheoretisch relativisme, dat overigens niet nieuw is (Smith, 1998), is dat het hierin lastig is om het onderscheid tussen wetenschappelijke kennis en alledaagse kennis te onderbouwen en het belang van wetenschappelijk onderzoek te beargumenteren. Dat laatste probleem wordt soms 'opgelost' met behulp van standpuntlogica: de onderzoeker legitimeert zijn of haar onderzoeksactiviteiten op basis van de 'juiste' politieke uitgangspunten, met name de belangen van onderdrukte en gemarginaliseerde groepen. Maar dergelijke legitimaties verplaatsen alleen maar het probleem: het benoemen van bepaalde groepen als 'onderdrukt' en/of 'marginaal' en het definiëren van wat 'belangen' van die groepen zouden zijn blijft arbitrair, gezien vanuit een relativistische positie. En de vraag naar het onderscheid tussen wetenschappelijke kennis en niet-wetenschappelijke kennis blijft onbeantwoord. Sommige auteurs pleiten voor een 'gematigd' constructivisme om deze problemen te omzeilen (zie o.a.: Jørgensen & Phillips, 2002). Anderen, waaronder diverse vertegenwoordigers van de kritische discoursanalyse, wijzen het constructivisme als wetenschapstheoretische positie af. Een specifieke positie wordt in dit opzicht ingenomen door de conversatieanalyse. De conversatieanalytische onderzoeker gaat niet uit van zijn of haar eigen theoretische interpretaties, maar van de interpretaties

die de actoren zelf geven aan die handelingen. Doel van deze *emic* analyse is vaak wel inzicht te krijgen in relevante discursieve strategieën die in interacties functioneren. Daarnaast zijn er ook conversatieanalytische onderzoekers, die ervoor pleiten zich veel strikter aan het parool van de ethnomethodologie te houden dat onderzoekers alleen de taak hebben sociale interacties te beschrijven en eigen interpretaties achterwege te laten. Daarmee komen ze dicht in de buurt van een wetenschapstheoretische positie, die bekend staat als empiricisme (zie ook: Lynch & Bogen, 1994).

Het analytisch instrumentarium van discoursanalyse

In de afgelopen decennia is er een rijk scala aan conceptuele kaders en methodische procedures ontwikkeld ten behoeve van de empirische analyse van discursief materiaal (mediateksten, transcripties van gesprekken en interviews, audiovisuele bandopnames). Deze diversiteit vloeit mede voort uit de uiteenlopende theoretische perspectieven en onderzoeksdoelen. Zo staat in sommige stromingen (bijvoorbeeld: Laclau *et al.*, 2002) het structuurperspectief voorop terwijl in andere stromingen (zoals de discursieve psychologie) het actorperspectief het belangrijkste vertrekpunt vormt. Deze verschillen leiden ertoe dat in sommige stromingen, zoals de discursieve psychologie, het analytisch instrumentarium voor een deel ontleend is aan de conversatieanalyse, terwijl in andere stromingen de structuralistische taaltheorie van De Saussure (1916) en de semiologie van Roland Barthes (1957) een belangrijk vertrekpunt vormen. Ondanks het gebrek aan consensus over analytische begrippen en procedures is er op sommige punten sprake van een zekere vergelijkbaarheid van instrumenten. Daar waar gepoogd wordt het actorperspectief met het structuurperspectief te verbinden, zijn conceptuele instrumenten ontwikkeld om te kunnen analyseren hoe sociale actoren in hun discursieve activiteiten (toespraken, conversaties, enzovoort) strategisch gebruikmaken van reeds voorhanden en voor hen beschikbare culturele bronnen. Begrippen als 'interpretatief repertoire' (Gilbert & Mulkay, 1984; Potter & Wetherell, 1987), 'frame' (Tannen, 1989; Van den Berg, 1996), en 'vertoog' (Nijhoff, 2003) duiden elk op een min of meer samenhangend referentiekader met behulp waarvan betekenissen geconstrueerd worden. Sociale actoren zijn enerzijds afhankelijk van beschikbare referentiekaders, maar kunnen anderzijds ook door selectie en combinatie nieuwe referentiekaders creëren en dus veranderingen bewerkstelligen. Een thema waarover de meningen sterk verdeeld zijn, betreft de verhouding tussen tekst en context. Het gaat om de vraag in hoeverre bij de analyse van discursief materiaal rekening gehouden mag of moet worden met de context van dat materiaal, en zo ja met welke aspecten van die context. In de conversatieanalyse wordt ervoor gepleit de context er alleen bij te betrekken voorzover

de gesprekspartners in hun conversatie daarnaar verwijzen. Volgens deze stroming moet vermeden worden dat subjectieve interpretaties van de onderzoeker de analyseresultaten gaan bepalen. Dat risico is – in deze opvatting – inherent aan analyseprocedures waarbij de onderzoeker op basis van eigen theoretische overwegingen bepaalde aspecten van de context selecteert ten behoeve van de interpretatie van de te analyseren teksten (zie o.a.: Schegloff, 1997, 1998, 1999a, 1999b; Nijhoff, 2003). Daartegenover wordt vanuit andere stromingen benadrukt dat discoursanalyse juist wel rekening moet houden met de context van het te analyseren materiaal. Bij kritische discoursanalyse vormt de verhouding tussen tekst en sociale context zelfs het centrale thema van onderzoek en theorievorming. Maar ook in de discursieve psychologie gaat men ervan uit dat de tekst niet los staat van de context (zie o.a.: Billig, 1999a, 199b; Wetherell, 1998, 2004).

Discoursanalyse en andere vormen van kwalitatief onderzoek

In sommige benaderingen (bijvoorbeeld: Fairclough *et al.*, 2002) wordt discoursanalyse beschouwd als een methodologie die van belang is om inzicht te krijgen in specifieke sociale verschijnselen of aspecten van sociale verschijnselen, dan wel betekenisconstructies. Vanuit deze benadering is de combinatie met andere vormen van kwalitatief onderzoek wenselijk omdat het functioneren van betekenisconstructies niet los gezien kan worden van andere sociale praktijken die de context daarvan vormen.

Er zijn echter ook stromingen waarin het onderscheid tussen discursieve en non-discursieve praktijken niet zinvol wordt geacht, omdat alle sociale praktijken per definitie betekenisproducerende praktijken zijn. Anders zouden het geen ‘sociale’ praktijken zijn.

In deze stromingen bestaat de neiging discoursanalyse te propageren als een nieuw paradigma gebaseerd op het wetenschapstheoretisch constructivisme. Dat betekent bijvoorbeeld dat kwalitatief onderzoek waarbij onderzoekers proberen om interviews te gebruiken als informatiebron over sociale gebeurtenissen en sociale verhoudingen, op principiële gronden wordt afgewezen. Interviews verschaffen geen informatie over een externe realiteit, maar alleen over de manier waarop respondenten in specifieke interactiesituaties sociale realiteiten construeren. Het combineren van discoursanalyse met andere vormen van kwalitatief onderzoek wordt dan ook beschouwd als een verwerpelijk eclecticisme (Wood & Kroger, 2000).

Deze neiging tot ‘paradigmatisering’ van discoursanalyse is inzet van een recente polemiek tussen Martyn Hammersley (2003a, 2003b, 2003c) en Jonathan Potter (2003a, 2003b). De kritiek van Hammersley is dat de mogelijkheden van discoursanalyse door deze paradigmatisering onderbenut wor-

den, omdat juist de combinatie van discoursanalyse met andere vormen van onderzoek veel vruchten zou kunnen afwerpen.

Tot besluit

Discoursanalyse is de vrucht van de *linguistic turn* in de sociale wetenschappen. Die omwenteling heeft geleid tot een nieuw perspectief op sociale fenomenen en processen. In verschillende disciplines heeft dat perspectief de weg vrij gemaakt voor het ontstaan van onderzoekstradities waarin het functioneren van taal een centrale plaats inneemt. Onderzoek dat in deze tradities heeft plaatsgevonden, laat zien dat discoursanalyse een belangrijke bijdrage kan leveren aan de verdieping van inzichten in de reproductie en transformatie van sociale verhoudingen en identiteiten. In die zin is discoursanalyse niet meer weg te denken uit de sociale wetenschappen. Belangrijkste obstakel lijkt de neiging tot paradigmatisering. Thomas Kuhn (1962) heeft waarschijnlijk niet kunnen bevroeden hoe de begripsinflatie van het begrip ‘paradigma’ mede zou kunnen leiden tot situaties waarin elke theoretische en methodologische vernieuwing de neiging heeft zich af te grenzen van ‘het verleden’.

Literatuur

- Barthes, R. (1957) *Mythologies*. Paris: Editions du Seuil.
- Billig, M. (1999a) Whose Terms? Whose ordinariness? Rhetoric and the Ordinariness in Conversation Analysis. *Discourse & Society* (10): 543-558.
- Billig, M. (1999b) Conversation Analysis and the Claims of Naivety. *Discourse & Society* (10): 572-576.
- Bhaskar, R. (1977) *A Realist Theory of Science*. London: Verso.
- Bhaskar, R. (1989) *Reclaiming Reality*. London: Verso.
- Brown, G. & G. Yule (1983) *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chouliaraki, L. & N. Fairclough (1999) *Discourse in Late Modernity: rethinking critical discourse analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- De Saussure, F. (1916, 1972) *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot
- Dijk, T. van (1991) *Racism and the Press*. London: Routledge.
- Edwards, D. (1997) *Discourse and Cognition*. London: Sage.
- Fairclough, N. (1995) *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- Fairclough, N. (2003) *Analysing Discourse; Textual analysis for social research*. London: Routledge.
- Fairclough, N., B. Jessop & A. Sayer (2002) Critical Realism and Semiosis. In: *Journal of Critical Realism* (5): 2-10.
- Foucault, M. (1971) *L'ordre du discours*. Paris: Gallimard.

- Garfinkel, H. (1976) *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs (NJ): Prentice Hall.
- Gee, J. P. (1999) *An Introduction to Discourse Analysis. Theory and Method*. London: Routledge.
- Hammersley, M. (2003a) Conversation Analysis and discourse analyses: methods or paradigm? *Discourse & Society* (14): 751-783.
- Hammersley, M. (2003b) Doing the fine thing: a rejoinder to Jonathan Potter. *Discourse & Society* (14): 795-799.
- Hammersley, M. (2003c) The impracticality of scepticism: A further response to Potter. *Discourse & Society* (14): 803-805.
- Ten Have, P. ten (1999) *Doing Conversation Analysis. A Practical Guide*. London: Sage.
- Houtkoop-Steenstra, H. (2002) *Interaction and the Standardized Survey Interview; The living questionnaire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jørgensen, M.W., & L. Phillips (2002) *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- Laclau, E. & Mouffe, C. (1985) *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- Lynch, M. & D. Bogen (1994) Harvey Sacks' Primitive Natural Science. *Theory, Culture and Society* (11): 65-104.
- Kuhn, T.S. (1962) *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nijhoff, G. (2003) *Tekstsociologie; Over de talige constructie van de sociale werkelijkheid*. Amsterdam: Aksant.
- Potter, J. (2003a) Discursive psychology: between method and paradigm. *Discourse & Society* (14): 783-795.
- Potter, J. (2003b) Practical scepticism. *Discourse & Society* (14): 799-803.
- Potter, J. & M. Wetherell (1987) *Discourse and Psychology; Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage.
- Psathas, G. (1995) *Conversation Analysis; The Study of Talk-in-Interaction*. London: Sage University Paper 35.
- Schegloff, E.A. (1997) Whose text? Whose context? *Discourse & Society* (8): 165-187.
- Schegloff, E.A. (1998) Reply to Wetherell. *Discourse & Society* (9): 413-416.
- Schegloff, E.A. (1999a) Schegloff's texts' as Billig's data. *Discourse & Society* (10): 558-572.
- Schegloff, E.A. (1999b) Naivety versus sophistication or discipline versus self-indulgence. *Discourse & Society* (10): 577-583.
- Smith, M. J. (1998) *Social Science in Question*. London: Sage in association with the Open University.

- Tannen, D. (ed.) (1993) *Framing in Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Van den Berg, H. (1996) Frame analysis of open interviews on interethnic relations. *Bulletin de Methodologie Sociologique* (53):5-32.
- Van den Berg, H. (2004) Contradictions in interview discourse. In: Van den Berg, H., Wetherell, M. & Houtkoop-Steenstra, H. (eds) 2004, *Analyzing Race Talk: Multidisciplinary Approaches to the Interview*. Cambridge: Cambridge University Press: 119-138.
- Van Dijk, T. (1987) *Communicating Racism: ethnic prejudice in thought and talk*. . London: Sage.
- Wetherell, M. (1998) Positioning and Interpretative Repertoires: Conversation Analysis and Post-Structuralism in Dialogue. *Discourse & Society*. (9): 387-412.
- Wetherell, M. (2004) Racism and the analysis of cultural resources in interviews. In: Van den Berg, H., M. Wetherell & H. Houtkoop-Steenstra, eds, 2004 *Analyzing Race Talk: Multidisciplinary Approaches to the Interview*. Cambridge: Cambridge University Press: 11-31.
- Wodak, R. de, R. Cilia, M. Reisigl & K. Liebhart (1999) *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wood, L.A. & R.O. Kroger (2000) *Doing Discourse Analysis. Methods for Studying Action in Talk en Text*. London: Sage.

Noot

- 1 Met dank aan Otto Heldring voor zijn commentaar op een voorlopige versie.